

JOANNA RYCHTER  
Szczecin

## PERYFRAZY NAZW DOTYCZĄCYCH CZŁOWIEKA W POEZJI MARII PAWLIKOWSKIEJ-JASNORZEWSKIEJ

A. Sandauer zauważył, iż Maria Pawlikowska-Jasnorzewska patrzy na sprawy ludzkie spojrzeniem niehumanistycznym, co wyróżnia ją nie tylko na tle pisarzy dwudziestolecia międzywojennego, lecz w ogóle na tle bliskich nam kultur, które są antropocentryczne (hellenizm czy judaizm, chrześcijaństwo czy islam), umieszczają człowieka w ośrodku wszechświata (wyjątek stanowi tylko daleki buddyzm)<sup>1</sup>. W dojrzałym okresie życia Pawlikowska była zafascynowana buddyzmem, co znalazło odbicie w jej lirykach, gdzie dominuje motyw głębokiej jedności z naturą oraz zgodne z tą religią pogodzenie z porządkiem świata. W niniejszym artykule przedmiotem badania uczyniono peryfrastyczne<sup>2</sup> określenia doty-

<sup>1</sup> A. Sandauer, *Pawlikowska na tle prądów kulturalnych epoki*, „Przegląd Humanistyczny” 1962, nr 6, s. 64.

<sup>2</sup> W ostatnich latach pojawiło się wiele prac poświęconych peryfrazie: M. Bańko, *Peryfrazy w naszym życiu*, „Poradnik Językowy” 2002, z. 9, s. 3–23; M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie peryfrazy*, Szczecin 2002; M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie peryfrazy z komponentem ogień i światło*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, red. M. Białoskórska, Szczecin 2005, t. 4, s. 9–22; S. Cygan, *Peryfrazy z kręgu flory w tekstach Stefana Żeromskiego*, [w:] *Literatura i życie literackie XIX i XX wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Zdzisławowi Jerzemu Adamczykowi w roku Jubileuszu*, red. B. Utkowska i K. Jaworski, Kielce 2006, s. 115–130; M. Czyżewska, *O symbolice barw: peryfrazy z kolorami w języku niemieckim i polskim*, „Acta Philologica” 2006, nr 32, s. 33–44; M. Głowiński, *Peryfrazy współczesne*, „Teksty” 1972, nr 3, s. 48–58; M. Hołdalska, *Mocarz Ducha zamieszkał w niebie*. Peryfrazy ornamentacyjne i eufemizacyjne w prasie, „Język Polski” 2010, t. XC, z. 4–5, s. 302–309; I. Loew, *Konstrukcje analityczne w poezji Młodej Polski*, Katowice 2000; V. Machnicka, *Peryfrazy Bolesława Prusa*, Siedlce 2011; J. Rychter, *Funkcjonalno-semantyczna sprawność peryfraz w „Beniowskim” Juliusza Słowackiego*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, red. Z. Krążyńska i Z. Zagórski, Poznań 2002, t. VIII, s. 29–43; J. Rychter, *Funkcje peryfraz nazw księżycy i słońca w utworach poetyckich Juliusza Słowackiego*, „Studia Językoznawcze”, *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, red. M. Białoskórska, Szczecin 2006, t. 5, s. 181–198; J. Rychter, *Funkcje peryfraz nazwy „niebo” w utworach poetyckich Juliusza Słowackiego*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, red. M. Białoskórska, Szczecin 2007, t. 6, s. 107–124; J. Rychter, *Peryfrazy nazw astronomicznych i meteorologicznych w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, red. M. Białoskórska, Szczecin 2009, t. 8, s. 107–124; J. Rychter, *Peryfrazy nazwy „niebo” w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, red. M. Białoskórska, Szczecin 2010, t. 9, s. 221–234; J. Rychter, *Peryfrazy nazw z kręgu*

czące człowieka, a więc peryfrazy nazwy *człowiek*, nazw części ciała ludzkiego, chorób i stanów, oraz peryfrastyczne określenia nazw grup zawodowych i społecznych wybrane z liryków<sup>3</sup> poetki, ze szczególnym uwzględnieniem ich funkcjonalnej charakterystyki. Wśród zgromadzonych omówień wskazano konstrukcje nowatorskie, jak i konwencjonalne<sup>4</sup> oraz ustalono ich źródła literackie, a także kulturowe.

Peryfrazą w literaturze lingwistyczno-stylistycznej jest różnorodnie definiowana. W niniejszym opracowaniu wybrano stylistyczny punkt widzenia, stąd definiujemy ją jako „rodzaj zamienni, czyli zamiast użycia właściwej nazwy omówienie cechy, czynności, albo samego zjawiska”<sup>5</sup>. Stylistyczne ujęcie peryfrazy podkreśla jej właściwości semantyczne (peryfrazy są animizacjami, synonimami, eufemizmami). Językoznawcza definicja jest szersza i zakłada, że „to użycie wyrażenia złożonego, opisowego zamiast pojedynczego wyrazu”<sup>6</sup>.

## 1. Sposób wprowadzania

Za R. Tokarskim<sup>7</sup> należy przyjąć, iż omówienie jest rodzajem zagadki, a więc wymaga deszyfracji, w tym celu odbiorca musi posiadać odpowiedni zasób wiadomości i wykazać się domyślnością. Maria Pawlikowska-Jasnorzewska stosuje 3 sposoby wprowadzania omówień w teksty utworów poetyckich, ułatwiające czytelnikowi poprawne ustalenie znaczenia peryfraz, a mianowicie najczęściej, gdyż 45 razy nazwa syntetyczna antycypuje, poprzedza omówienie, np. *usta: ocean różowy*; rzadziej ośmiokrotnie nazwa syntetyczna znajduje się za omówieniem, np. *boski faworyt, człowiek; Arystokraci śmierci, Żwirko i Wigura*; jeden raz nazwy syntetycznej brak w tekście utworu, ale jest w tytule wiersza *Do Żeromskiego – Ty, któryś mówił prawdę o wielkich przeżyciach* ‘S. Żeromski’. Niekiedy zarówno w utworze, jak i w tytule brak nazwy syntetycznej, wówczas na czytelniku spo-

*fauny w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, [w:] *Między dawnymi a nowymi słowy*, red. E. Skorupska-Raczyńska i J. Rutkowska, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 121–136; J. Rychter, *Peryfrazy nazw florystycznych w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, „Studia Językoznawcze”, *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, red. M. Białoskórska, Szczecin 2011, t. 10, s. 269–292; J. Rychter, *Peryfrazy nazw religijnych w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej* (w druku); E. Straś, *Peryfrazy w środkach masowego przekazu (na materiale prasy polskiej i rosyjskiej)*, [w:] *Konfrontacja języków słowiańskich na poziomie leksyki, słowotwórstwa i składni*, red. P. Czerwiński, Katowice 2001, s. 102–109; S. Zabierowski, *O losie jednej z peryfraz Jana Kochanowskiego*, „Ruch Literacki” 1970, z. 6, s. 353–357.

<sup>3</sup> M. Pawlikowska-Jasnorzewska, *Poezje zebrane*, red. A. Madyda, Toruń 1993 t. I i t. II.

<sup>4</sup> I. Daszczyńska rozróżnia peryfrazy ogólnojęzykowe (które nazwaliśmy konwencjonalnymi) i indywidualno-autorskie (które nazwaliśmy idiolektalnymi lub nowatorskimi). I. Daszczyńska, *O internacjonalizacji wyrazów peryfrastycznych*, [w:] *Współczesne tendencje rozwoju języków słowiańskich*, red. M. Blicharski i H. Fontański, Katowice 1994, t. 1, s. 35–42.

<sup>5</sup> H. Kurkowska, S. Skorupka, *Stylistyka polska*, Warszawa 1959, s. 198–199. *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław – Warszawa – Kraków 1998, s. 381 podaje definicję: zastąpienie nazwy jakiegoś zjawiska przez bardziej lub mniej rozbudowane jego opisanie. Takie samo ujęcie peryfrazy znajdujemy [w:] J. Ziomek, *Retoryka opisowa*, Wrocław 2000, s. 193.

<sup>6</sup> M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie...*, op. cit., s. 11.

<sup>7</sup> W ten sposób definiuje peryfrazę R. Tokarski, *Metafora – zagadka: możliwości interpretacji*, [w:] *Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej*, red. T. Dobrzyńska, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1988, t. XXI, s. 45–54.

czywa obowiązek poprawnego odczytania znaczenia (16 przykładów). W tej grupie mieszczą się omówienia konwencjonalne, łatwe od odszyfrowania, typu ‘człowiek’ *istota ludzka*, ‘zmarły’ *ten, który nie żyje*, ‘życie’ *czas nasz na ziemi*, ‘ukochana’ *przedmiot (swojej) miłości*, ‘lotnik’ *skrzydlaty człowiek czy gryf o ludzkiej twarzy* lub trudne, wieloznaczne, ale wtedy wątpliwości semantyczne niweluje kontekst, w którym zostały użyte, np. ‘człowiek’ *zdobywca świata*.

Tabela 1 Sposób wprowadzenia peryfraz

| Lp.   | Rodzaj wprowadzenia                | Liczba | %   |
|-------|------------------------------------|--------|-----|
| 1     | Nazwa syntetyczna przed omówieniem | 45     | 65  |
| 2     | Bez nazwy syntetycznej             | 16     | 23  |
| 3     | Nazwa syntetyczna w tytule         | 1      | 1   |
| 4     | Nazwa syntetyczna za omówieniem    | 8      | 11  |
| Razem |                                    | 70     | 100 |

Podkreślić należy, iż wszystkie peryfrazy dotyczące człowieka wykorzystane zostały jeden raz, a więc niewątpliwie były stworzone na potrzeby konkretnego utworu.

## 2. Funkcje

Peryfrazy wykorzystała M. Pawlikowska-Jasnorzewska w różnych współwystępujących funkcjach. Przede wszystkim pełnią one funkcję poetycką, zdobiąc teksty. Poza tym występują w funkcji informacyjno-impresyjnej, gdyż wnoszą dodatkowe wiadomości, eksponują jedną najbardziej specyficzną cechę człowieka. Wiele omówień zawiera naddany ładunek ekspresyjny, nieobecny w synonimach jednowyrazowych, zaś kilka łagodzi negatywny wydźwięk syntetycznych bliskoznaczników.

### 2.1. Funkcja poetycka

Większość peryfraz użytych przez poetkę pełni funkcję prymarnie poetycką, dostarczając czytelnikowi przeżyć estetycznych. Do tej grupy należą peryfrazy zastępujące neutralny semantycznie wyraz *człowiek*, wnosząc naddany ładunek znaczeniowy. Omówienie *boski faworyt* [Ou Szkicw (IX) 2, II 143]<sup>8</sup> idealizuje człowieka, podkreśla jego uprzywilejowaną pozycję w hierarchii bytów ziemskich. Peryfrazą *mrówka wojownicza* [Ou Rubw, II 137] uwypukla temperament człowieka, jego agresywność i nieodpartą chęć rywalizacji, a jednocześnie podkreśla małość, nicość wobec wielkiego, ogromnego kosmosu. Peryfrazą jest determinowana sytuacją pozajęzykową, gdyż została stworzona przez poetkę w czasie toczącej się II wojny światowej. Cechę człowieka rasy białej – złośliwość oraz atrybut, któ-

<sup>8</sup> W kwadratowych nawiasach podano lokalizację peryfrazy lub cytatu w następującej kolejności: skrót nazwy tomiku, skrót tytułu wiersza, po przecinku nr tomu, w którym znajduje się liryk oraz stronę.

rego brak zwierzętom – duszę, eksponuje kolejna konstrukcja opisowa *biała, złośliwa istota z „duszą”* [Ou Szkic VIII 15, II 127]. Zaznaczyć należy, iż figura ta ma charakter ironiczny, co eksponuje ujęcie rzeczownika *dusza* w cudzysłów. Opis ciężarnej kobiety uwzniośla peryfraza: *miłosne brzemię*<sup>9</sup> [Sj Cięż, I 380] zamiast neutralnej znaczeniowo nazwy *plód*: *I jak w gnieździe z listowia / miłosne huśtasz brzemię*.

Ornamentacyjny charakter wielowyrazowych konstrukcji wykorzystała poetka, by zwizualizować piękno kobiecego ciała. Niebieskie oczy ze względu na wielkość, kształt i barwę określiła omówieniem *krągłe paciory / kąpane w niebie w dawne wieczory* [Nm Pam, I 63]. Z kolei oczy opuszczonej, samotnej kobiety w liryku *Czemu w niebo spoglądasz* nazwała *marmurowymi migdałami*, gdyż kształtem i kolorem przypominają oczy posągu Wenus:

Oczy Wenus masz dzisiaj, *marmurowe migdały*...

Ktoś cię odszedł, czy ktoś cię minął? [Sj Czemu, I 346]

Kolejne omówienia: nazwy *usta* – *ocean różowy* i nazwy *ramiona* – *pas ratunkowy* współtworzą wyidealizowany portret mężczyzny nakreślony przez zakochaną kobietę:

Usta twoje: *ocean różowy*. [...]

A twoje szerokie ramiona:

*Pas ratunkowy*... [Poc Port, I 129]

Podobny typ obrazowania odnajdujemy w tomiku *Balet powojów*, gdzie za pomocą kilku wymienionych szeregowo peryfaz: *białe słońca, promienistopalce*<sup>10</sup> ‘ręce’; *gwiazdy złociste* ‘rzęsy’ poetka dokonuje wizualizacji pięknej kobiety, uwypuklając np. biel jej dłoni o długich palcach:

Oto portret, wiszący na gwieździe, nie gwoździu:

Ręce jej – *białe słońca, promienistopalce*.

Rzęsy – *gwiazdy złociste*. [Bp Port, I 434]

Omówienia stały się pomocne również w zobrazowaniu wiecznie pięknego, zakonserwowanego upiora kobiecego, Białej damy, będącej przeciwieństwem kobiet żyjących, których uroda przemija wraz z upływającym czasem. Peryfrazy nazwy *Biała dama* wizualizują ją jako piękną istotę płci żeńskiej, np. *madonnę*<sup>11</sup> *nudnego cmentarza*:

Biała damo! pod twoją obronę

płyną moje tęsknoty szalone,

*o madonno nudnego cmentarza!* [Pbd Bd<sub>2</sub>, I 308].

Nieziemskość istoty uwypukla konstrukcja *księżycowa gracia*, przymiotnik *księżycowa* podkreśla jej świetlistość, zaś rzeczownik *gracja* wnosi konotację ‘piękna, powabu, czaru’. W kolejnej konstrukcji *kwiat ciała zasianego w ziemię* piękno oddaje porównanie do kwiatu:

Czemu milczysz, *księżycowa gracio*,

<sup>9</sup> *Brzemię* ‘w ogólności: ciężar, cokolwiek cięży, ciemięży, uciemięża, uciska’ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927 (dalej SW) I/218.

<sup>10</sup> *Promienistopalce* – wyraz nie został odnotowany w *Słowniku staropolskim*, *Słowniku polszczyzny XVI wieku*, *Słowniku języka polskiego* S.B. Lindego, *Słowniku wileńskim* oraz *Słowniku warszawskim*. Nie jest poświadczony również w monografii K. Handke, *Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich (z uwzględnieniem innych języków zachodniosłowiańskich)*, Wrocław 1976. *Promienisto* ‘w aureoli, świetlano, majestacie, uroczyście, wspaniale’ SW IV/1014.

<sup>11</sup> *Madonna* ‘obraz N.M. Panny, jako dzieło sztuki’ SW II/842. Tu w zn. przen. ‘piękna kobieta’.

chcąc mi wmówić, żeś halucynacją,  
**kwiecie ciała zasianego w ziemię?** [Pbd Bd<sub>2</sub>, I 307]

Omówienia wskazują również na nietypową egzystencję damy, która ukazuje się nocą, a jej miejscem przebywania jest powietrze, stąd konstrukcja opisowa **syrena powietrza**:

bo już płyniesz **syreno powietrza**,  
coraz wiotsza, nieżywsza i bledsza  
przez kolejny różaniec pokoi... [Pbd Bd<sub>2</sub>, I 308]

W peryfrazie **przedmiot miłości** ‘ukochana’ doszło do reifikacji, choć konstrukcja nie zawiera negatywnego ładunku ekspresji: *I dlatego trwożą się kochankowie i spokoju znaleźć sobie nie mogą, wypytując wciąż o tę groźną przeszłość, dręcząc i siebie, i przedmiot swojej miłości* [Szkic 32 I, 548].

Poetka sześciu bohaterów literackich określiła omówieniami motywowanymi trybem ich życia, sposobem ubierania się, cechami charakteru. Dostarczają one czytelnikowi wiadomości o bohaterze, np. legendarnego uwodziciela ‘Don Juana’<sup>12</sup> scharakteryzowała poetka jako **kobiet znawcę wspaniałego**, w apostrofie:

Don Juanie, piękny don Juanie!  
**Kobiet znawco wspaniały** i panie!

Czyś ty oślepl, czyś może oszalał? [P Juan, I 286]

Dwa peryfrastyczne określenia ‘doñy Anny’, niedoszłej ofiary Don Juana – **szczęście w koronkowych szalach** oraz **turkawka**<sup>13</sup> **złota** – uwypuklają jej zalety (poprzez rzeczownik **szczęście** i przymiotnik **złota**<sup>14</sup>), sytuację materialną (**w koronkowych szalach**), a także szczebiotliwość (**turkawka**):

Przeoczyłeś w bezmyślnym rozpędzie [...]  
**szczęście** samo **w koronkowych szalach!** [P Juan, I 286]

W liryku *Ballada* pojawiła się postać rycerza Nemroda<sup>15</sup>, określona peryfrazą zbudowaną w formie zdania względnego – **ten co mą duszę skuł niegdyś w cierpienie** [Ou Ballada, II 245], informującą o miłosnych perypetiach postaci w przeszłości.

Serapiona nazwała poetka omówieniem **żelazny, wierny szkielet w połączanych strzępach**, motywowanym jego wyglądem (**w połączanych strzępach**), cechami charakteru (**wierny**) oraz stanem śmierci (**szkielet**):

A Serapion spoczywa do dzisiaj przy Thais,  
**żelazny, wierny szkielet w połączanych strzępach.** [Pbd Sera, I 319]

<sup>12</sup> **Don Juan** ‘legendarny bohater hiszp. romanc lud. oraz hiszp. teatru barok.; słynny uwodziciel; do literatury watek D.J. wprowadził Tirso de Molina (*El burlador de Sevilla*, ok. 1618); twórcy późniejszych wersji, różniących się często interpretacją postaci: Molier, C. Goldoni, G. Byron, CH.D. Grabbe, A.S. Puszkina, J. Zorrilla, A.K. Tolstoj; także bohater oper, m.in. W.A. Mozarta i A.S. Dargomyżskiego, oraz poematu symfonicznego R. Straussa’. *Encyklopedia powszechna PWN*, Warszawa 1978, t. I, s. 611. W idiolekcie B. Prusa w kronice również wystąpiła peryfraza ‘Don Juana’ – *maszyna do uwodzenia kobiet*. Za: V. Machnicka, *Peryfrazy Bolesława Prusa*, Siedlce 2011, s. 285.

<sup>13</sup> **Turkawka** zool. ‘ptak ze skupienia gołębi’ SW VII/170. Tu w zn. przen. ‘panna, szczebiotka’.

<sup>14</sup> O konotacjach barwy złotej por. R. Tokarski, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin 1995, s. 190–193.

<sup>15</sup> **Nemrod** zart. ‘zapalony, zagorzały, niezrównany myśliwy’ hebr. Nimrōd; Biblia (Genezis 10,9) „Jako Nemrod duży łowiec przed Panem”. W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1967, s. 349.

Głowę św. Jana Chrzciciela scharakteryzowała poetka, bazując na cechach fizycznych, jako *kulę kościaną w smugi siwopłowe* [Sz lokaj Jan, I 391], informując o barwie włosów bohatera, a pośrednio również o jego dojrzałym wieku.

Pawlikowska w wierszach nie ucieka od aktualnych tematów społecznych i kulturalnych. W tomiku *Śpiąca załoga* znajdujemy peryfrastyczne określenie *Arystokraci śmierci* ‘Żwirko i Wigura’, podkreślające, iż wybitni piloci jako nieliczni pozostali niezapomniani, a ich sława pokonała śmierć:

*Arystokraci śmierci*, Żwirko i Wigura;

W pięknej chwale rozbłyśli nad nami jak gwiazdy,

Innych mgła przesłoniła – zaginęli w chmurach,

Zostały po nich tylko popioły i drzazgi. [Sz Ep, I 392]

Następstwem przeżyć miłosnych mogą być trzy metaforyczne wielowyrazowe peryfrazy zawarte w apostrofie do pocałunku w wierszu *Modlitwa*:

O pocałunku, któryś jest w niebie

razem z duszami bzu i jaśminu!

*Krwi i bezsennych łąk gwiezdnych synu!*

O pocałunku, któryś jest w niebie

*O treści wszystkich myśli i czynów!*

*O upragniony mej duszy chlebie!*

Spersonifikowana konstrukcja *krwi i bezsennych łąk gwiezdnych synu* podkreśla wagę pocałunku, symbolu miłości. Tę samą cechę konotują dwie kolejne struktury – gdyż jest on *treścią wszystkich myśli i czynów* oraz potrzebny duszy niczym chleb ciału, co uwidacznia peryfraza *upragniony mej duszy chlebie*. Podobne asocjacje niezwykłych i wzniosłych doznań zawiera peryfraza pocałunku autorstwa A. Mickiewicza – *nektar boski*<sup>16</sup>.

Uczucie żalu oddaje oksymoroniczna konstrukcja *gorzki miód* w cytacie:

Czyż na to poleciałam w tak dalekie strony,

by zdobyć jeszcze trochę żalu,

tej esencji,

tego *gorzkiego miodu*, [Cl Pszcz, I 265]

Człowiek jako twór niedoskonały jest narażony na wiele chorób. Niewątpliwie poetycki, ornamentacyjny charakter ma omówienie *pluc skarga namiętna* ‘kaszel’ [Sj Pot, I 354]. Z kolei neologizm *dziwogłos*<sup>17</sup> jest podstawą nowatorskiej struktury analitycznej nazwy chrapanie – *odstręczający dziwogłos* [Szkic 23 I, 538].

## 2.2. Funkcja ekspresywna

Część peryfraz pełni funkcję ekspresywną, którą w niniejszym szkicu rozumiemy w sensie węższym jako „eksplicytne lub implicytne wyrażanie za pomocą specjalnych

<sup>16</sup> Za: M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie...*, op. cit., s. 178.

<sup>17</sup> *Dziwogłos* SW brak. U. Dzióbaltowska-Chciuk uważa wyraz za neologizm M. Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej. U. Dzióbaltowska-Chciuk, *Elementy stylistyczno-językowe w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, „Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Sprawozdania z Czynności Posiedzeń Naukowych” 1968, r. XXII, t. 4, s. 12.

(systemowych) środków językowych rozmaitych stanów emocjonalnych nadawcy”<sup>18</sup>. Wskaźnikiem ekspresji mogą być całe konstrukcje peryfrastyczne lub ich pojedyncze składniki, np. wyrazy o ekspresywności implicytnej (*zmora* w peryfrazie *zmora bez nosa* ‘widmo, zjawą’), wyrazy o ekspresywności eksplicytnej motywowane ekspresywnie nacechowanymi morfemami słowotwórczymi, np. (-ydło *straszydło* w peryfrazie *straszydło rozkoszy* ‘widmo, zjawą’) oraz znaczeniowo – zmianami w sferze znaczenia leksykalnego (*opiekun* w peryfrazie *opiekun rozwoju* (zwierząt) ‘myśliwy’ czy *rzeźnik* w omówieniu *rzeźnik, mięsniemi sękaty* ‘kat’).

### 2.2.1. Ujemna aksjologizacja

Szczególną funkcją peryfraz jest wartościowanie zdarzeń, osób, rzeczy. Wiele peryfrastycznych nazw dotyczących człowieka jest nośnikiem ujemnej oceny.

Wydźwięk ironiczny ma omówienie *zdobywca świata*, odnoszące się jedynie do człowieka płci męskiej, który pomimo że jest silny, odważny pozostaje bezradny wobec przyziemnego problemu łysienia: *Zdobywca świata jest na tym jednym punkcie (łysienia) tak bezradny, jakim byłby szerokoszczęki człowiek z Neandertalu, gdyby go drapieżne zwierzę oskalpowało bez litości* [Szkic 3, I 515].

Dwa kolejne omówienia o negatywnym, ironicznym nacechowaniu dotyczą myśliwych, określonych mianem „*racjonalnych miłośników zwierząt*”, *opiekunów ich rozwoju*: *Mówicie o gospodarce lasów; nie patrząc nam w oczy nazywacie samych siebie „racjonalnymi miłośnikami zwierząt”. Opiekunami ich rozwoju* [Szkic 34, I 551]. Wymowę ironiczną ma ujęte w cudzysłów zestawienie *racjonalni miłośnicy*, gdyż *miłośnik*<sup>19</sup> to sympatyk czego, co z kolei wyklucza racjonalne myślenie. Również peryfraza, która nazywa myśliwych *opiekunami rozwoju zwierząt* ma wydźwięk ironiczny, ze względu na zmianę znaczenia słowa *opiekun*<sup>20</sup>. Opiekun to ten, który odstrzeliwuje zwierzęta, zamiast chronić je, żywić.

Naddany ładunek emocjonalny zawiera omówienie nazwy ‘pisarz’ *matolek boży*, w której wyraz *matolek*<sup>21</sup> wnosi element pobłażliwości: *Lecz najszczęstsze łyż roni w łoży / Sam autor / Matolek boży* [Sz Teatr, I 388]. Fakt niedoceniań wysiłku twórczego poetów odnajdujemy już u J. Kochanowskiego (*Sobie śpiewam a Muzom*), w Oświeceniu (*chudy li-*

<sup>18</sup> Za: R. Grzegorzczak, *Struktura semantyczna wyrażen ekspresywnych*, [w:] *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, red. M. Szymczak, Wrocław 1978, s. 118.

S. Grabias (*O ekspresywności języka*, Lublin 1981, s. 40) ze względu na przyczyny ekspresywności wyróżnia:

Wyrazy o ekspresywności implicytnej.

Wyrazy o ekspresywności eksplicytnej:

motywowane formalnie, tj. ekspresywnie nacechowanymi morfemami lub fonemami,

motywowane znaczeniowo:

zmianami w sferze znaczenia leksykalnego,

procesami skojarzeniowymi, aluzjami.

<sup>19</sup> *Miłośnik* ‘człowiek zamiłowany w czym, lubownik, amator, zwolennik’ SW I/985.

<sup>20</sup> *Opiekun* ‘ten, co ś. kim a. czym opiekuje, co ma o czym staranie, protektor, obrońca’ SW III/78.

<sup>21</sup> *Matolek* ‘człowiek niedouczony, niedowarzony, głupkowaty, niedouk, półgłówek’ SW II/903. U Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej w innym znaczeniu ‘człowiek nieporadny’.

terat<sup>22</sup>), aż po XX w., czego przykładem jest peryfraza Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej. M. Bańko w rejestrze konwencjonalnych współcześnie używanych peryfraz ujął jedynie omowne określenia poety, o pozytywnym wydźwięku – *kochanek muz, ulubieniec muz*<sup>23</sup> oraz *mistrz pióra, mistrz słowa*<sup>24</sup>.

Niektóre peryfrazy niosą ujemną ocenę estetyczną i implikują dezaprobatę poetki wobec zachowań człowieka. By naszkicować paryskie Bulwary św. Michała poetka sięgnęła po konstrukcje analityczne, współkreujące portret prostytutek pracujących przy tej ulicy – *kacze i kurze imitacje paryżanek* i „soldy”<sup>25</sup>, *tani, zły towar dla ubogich studentów*. *Przechodzą te kacze i kurze imitacje paryżanek, w pończochach jedwabnych w błotne kropki, w ćwikłowych płaszczach, trawiastych filcach, kołysząc się na wybrakowanych nogach – „soldy”, tani, zły towar dla ubogich studentów* [Ur Bulwary, II 385]. W zaprezentowanych konstrukcjach mamy do czynienia z naddanym ładunkiem ekspresji, którego nośnikiem są wyrazy implicytnie ujemnie wartościujące: *imitacja*<sup>26</sup> i *zły* oraz dodatkowo zastosowany proces animizacji, a więc przyrównanie prostytutek z *Bulwarów św. Michała* do *kaczek* i *kur*, a następnie reifikacji, czyli utożsamienia ich z *towarem*. Obraz alei uzupełnia peryfraza użyta na określenie bezdomnych – *umarli, którzy żyją duszą jedynie, ciała nie mając już*: *Oni się już nie golą, nie myją – przechodzą rozebrani z domu do domu, czytają, myślą, patrzą, obserwują: umarli, którzy żyją duszą jedynie, ciała nie mając już* [Ur Bulwary, II 384]. Omówienie wnosi informacje o statusie opisanej grupy społecznej. Wydaje się, iż tylko za pomocą kilkuwyrazowych konstrukcji słownych poetka była w stanie sportretować mieszkańców jednej z dzielnic Paryża oraz dokonać ich aksjologizacji.

Negatywnie wartościowany jest poza tym kat zobrazowany jako *rzeźnik*<sup>27</sup>, *mięśniami sękaty*. *Stanął, z toporem, / Rzeźnik, mięśniami sękaty* [Bp Ent!, I 459]. Podstawę omówienia stanowi rzeczownik *rzeźnik* użyty w znaczeniu przenośnym ‘człowiek okrutny, bez litości, krwiożerczy, zbój a. chirurg zimnej krwi’, które to cechy są niezbędne u osoby wykonującej karę śmierci.

Kolejną ujemnie sportretowaną postacią jest Hitler, którego M. Pawlikowska-Jasnorzewska nie nazwała wprost, z nazwiska, lecz za pomocą deskrypcji: *drobny, pospolity, mierny człowiek*, np.: *Drobny, pospolity, mierny człowiek, któremu zaledwie sił i wytrzymałości starczyło, aby któremuś z bliźnich źle życzyć, aby najbliższemu z sąsiadów nogę podstawić, jako uprzykrzonemu – dzisiaj nienawidzi narodów całych, niemal całej ludzkości! Wygraża rasom. Szydzi z pobożowisk, radośnie, choć nieco konwulsyjnie, ogłasza głód i choroby, dziesiątkuje przeciwnika* [Ou Szkicw, II 115]. Równie negatywne omówienie

<sup>22</sup> Por. M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie...*, op. cit., s. 142.

<sup>23</sup> M. Bańko, *Słownik peryfraz czyli wyrażen omownych*, Warszawa 2009, s. 74.

<sup>24</sup> Ibidem, s. 122.

<sup>25</sup> *Sold* ‘moneta włoska = dwudziesta część lira, półtrzecia grosza’ SW VI/263, ‘dawna drobna moneta włoska = 1/20 lira’ <z wł. soldo, od późn.-łac. sol(i)dus> W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Kraków 1993, s. 1086.

<sup>26</sup> *Imitacja* ‘przedmiot podrobiony, naśladowający rzecz wartościową’ SW II/83.

<sup>27</sup> *Rzeźnik* ‘rzemieślnik, który rnie bydło i mięso sprzedaje. Przen. człowiek okrutny, bez litości, krwiożerczy, zbój a. chirurg zimnej krwi’ SW V/819.

Hitlera odnotował M. Bańko wśród skonwencjonalizowanych peryfraz dwudziestowiecznych – *głupi malarz*<sup>28</sup>.

Bohatera jednego z wierszy, o znaczącym nazwisku Dudek<sup>29</sup> nazwała poetka omówieniem *bandyta z Przegorzał*, podkreślającym typ jego działalności oraz miejsce jej wykonywania:

W okropnie ciemne rano, o godzinie czwartej,  
przyszli ludzie po Dudka, *bandytę z Przegorzał*. [W Band, I 234]

Nośnikiem ujemnej aksjologizacji jest rzeczownik *bandyta*<sup>30</sup>.

Omówienia okazały się pomocne również w ukazaniu brzydoty nieskonkretyzowanych duchów. Szpetotę pozaziemskich bytów podkreślają dwa omówienia, a mianowicie *zmora bez nosa* [Pbd St, I 311] oraz *straszydło rozkoszy* [Pbd Straszdyło, I 315]. Wskaźnikiem ujemnej aksjologizacji są rzeczowniki *zmora*, *straszydło* i wyrażenie przymikowe *bez nosa*.

### 2.2.2. Dodatnia aksjologizacja

W grupie omówień odnoszących się do człowieka znajdujemy konstrukcje o dodatniej waloryzacji, np. te nazywające rodzinę, a więc podstawowy i najważniejszy element struktury społecznej. Omówienia *małe niezaborcze państewka* oraz *małe ojczyzny w ojczyznach* podkreślają patriotyzm Polaków, kultywowanie tradycji narodowych, nawet w trudnych wojennych czasach: (Wojna) *Trwa i będzie długo jeszcze trwała gnębiąc rodziny: małe niezaborcze państewka, małe ojczyzny w ojczyznach* [Ou Szkic II, 180]. Poza tym w lirykach odnajdujemy peryfrastyczne określenie determinowane przynależnością narodową o pozytywnym wydźwięku. Francuzów nazwała poetka *drogim narodem o miękkim sercu*, z powodu nieskrępowanego okazywania uczuć, m.in. miłości: *Najrodzinniejsi są Francuzi. Gdy przemawiają do swoich bliskich przez londyńskie radio, słucham i ogrzewam się z ulgą przy tych falach serdecznego, niewinnego, dobrotliwego ciepła. (...) Ile miłości, trwogi, emocji! Ach, drogi naród o miękkim sercu!* [Ou Szkic, II 181] Omówienia uwypuklają również stosunek poetki do wybranych profesji. Zachwyt postacią kowboja (po obejrzeniu amerykańskiego filmu) odnajdujemy w oksymoronicznym omówieniu *wspañiały bandyta* [Rm Film, I 98]. Ujemne nacechowanie zawarte w wyrazie *bandyta* ‘członek bandy zbójckiej, opryszek, zbój, rozbójnik, rabuś’ SW I/93 neutralizuje epitet *wspañiały* ‘majestatyczny, imponujący, pompatyczny, okazały, uderzający piękną wielkością, świetny, wyniosły, pański, niepospolity, pyszny, wytworny, wystawny’ SW VII/743. Pozytywny stosunek do pracy służących<sup>31</sup> podkreśla peryfrazą *patronki strychu*, ponieważ opie-

<sup>28</sup> M. Bańko, *Słownik...*, op. cit., s. 306.

<sup>29</sup> [Dudek] ‘moneta zawierająca sześć groszy polskich’ SW I/611.

<sup>30</sup> *Bandyta* ‘członek bandy zbójckiej, opryszek, zbój, rozbójnik, rabuś’ SW I/93.

<sup>31</sup> M. Bańko odnotował niepoetyckie omówienie *pomoc domowa* ‘służąca’, informując iż jest eufemistyczne. M. Bańko, *Słownik...*, op. cit., s. 177.

kują się one tą przestrzenią domu. Leksykalnym elementem dodatnio waloryzującym jest rzeczownik *patronki*<sup>32</sup>, użyty w funkcji uwznioślającej:

O służące, o *patronki strychu*,  
Coście tutaj wyniosły po cichu  
„Papierosy” i „zawalidrogi”! [Ur Strych, II 451]

Związek małżeński poetki z oficerem lotnictwa spowodował nie tylko napływ tematyki lotniczej, ale również pozytywne wartościowanie zawodu pilota. W jednym z wierszy poetka nobilituje husarza poprzez zestawienie go z pilotem w peryfrazie *lotnik konny* [Bp Usarz, I 458]. Poza tym nazywa husarza *towarzyszem pancernym*<sup>33</sup> [Bp Usarz, I 458].

Honor jest nadzwyczaj cenny, dlatego podstawą peryfrazy tego pojęcia uczyniła poetka nazwę drogiego kamienia – diamentu<sup>34</sup>, symbolizującego czystość moralną w poniższym fragmencie:

Są narody, co w czasach ognia, wojny, moru  
Wszystko uratowały – wszystko prócz honoru.  
Polsko biedna! Twój honor pozostał przy tobie,  
Twój honor, *jasny diament w rękach głodomorów*. [Ou Co, II 152]

### 2.2.3. Hiperbolizacja

Wiele konstrukcji peryfrastycznych zawiera element hiperbolizacji, intensyfikując wybraną cechę ludzi i ich życie uczuciowe. Niewątpliwie takie zjawisko ilustruje przyrównanie łez kobiety do ciał astronomicznych w peryfrazie o poetyckim charakterze – *uczuć planety*. Omówienie podkreśla kulisty kształt łez oraz to, iż są wynikiem wielkich emocji: (...) *Łzy – uczuć planety, / Po elipsie policzków toczące się srebrnie...* [Bp Port, I 434]. Emocje targające duszą portretowanej osoby podkreśla konstrukcja *fala wzburzona* [Poc Port, I 129] będąca nazwą *spojrzenia*.

### 2.2.4. Eufemizacja

Omówienia nazywające stan związany z kresem ludzkiego życia łagodzą dramatyzm sytuacji. Poetycka peryfraza *śnią, dotąd nie zbudzeni* nawiązuje do znanego od czasów starożytnych motywu przedstawiania zmarłych jako śpiących<sup>35</sup>:

A Serapion i Thais, leżąc obok siebie,  
*śnią, dotąd nie zbudzeni*, w muzeum Guimeta [Pbd Sera, I 319].

<sup>32</sup> *Patron* ‘święty, orędownik, opiekujący ś. jaką osobą; święty, którego imię nosimy’ SW IV/88. Tu w zn. przen. ‘opiekun strychu’.

<sup>33</sup> *Towarzysz* ‘sprzymierzeniec, sojusznik, aliant (sic!)’ SW VII/88.

*Pancerny* ‘okryty pancerzem; opancerzony’ SW IV/32. *Pancernik* ‘żołnierz dawnej jazdy polskiej odziany w pancerz i misiurkę, uzbrojony w dźdę i karabin’ SW IV/32.

<sup>34</sup> Por. J. Rychter, *Konotacje nazw kamieni szlachetnych w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, [w:] *Ścieżkami pięknej polszczyzny. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Mirosławie Białoskórskiej z okazji 65-lecia urodzin i 45-lecia pracy zawodowej*, red. L. Mariak i A. Seniów, Szczecin 2011, s. 201–224.

<sup>35</sup> Por. S. Zabierowski, *O losie jednej z peryfaz Jana Kochanowskiego*, „Ruch Literacki” 1970, z. 6, s. 353–357.

Zestawiania snu i śmierci w tradycji poetyckiej dowodzi omówienie nazwy *sen* – *brat śmierci* zastosowane przez J. Słowackiego<sup>36</sup> i A. Mickiewicza<sup>37</sup>. Jan Kochanowski<sup>38</sup>, a następnie autor *Pana Tadeusza*<sup>39</sup> nazywają *śmierć* – *snem nieprzespanym*. M. Bańko wśród znanych w drugiej połowie XX wieku omówień zarejestrował zarówno konstrukcję *brat śmierci*<sup>40</sup> ‘sen’, jak i odwrotną *brat snu* ‘śmierć’, a także struktury analogiczne *sen nieprzespany*, *wieczny*, *wiekuisty*<sup>41</sup>; *zasnąć w Bogu* // *w Panu*<sup>42</sup>.

Kolejna struktura – *niespodzianka wesołej wieczności* – będąca synonimem nazwy *Biała dama* wnosi element pozytywnego nacechowania emocjonalnego:

tam powiewasz suknią z ektoplazmy,

*niespodzianko wesołej wieczności!* [Pbd Bd<sub>2</sub>, I 308]

Dzięki wielowyrazowej konstrukcji stan po śmierci jawi się jako radosna, niekończąca się zabawa.

### 2.3. Funkcja informacyjna

Konstrukcje peryfrastyczne mogą być źródłem wiadomości na temat wybranych cech człowieka. Najczęściej, choć nie zawsze, tę funkcję pełni typ omówień, zwany deskrypcjami określonymi o charakterze rozwiniętych nazw opisujących <<własności pojedynczych lub zbiorowych przedmiotów indywidualnych bądź też stosunki zachodzące między nimi a innymi indywidualnymi przedmiotami>><sup>43</sup>.

Peryfrazy autorstwa Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej jako prymarną pełnią funkcję poetycką, zdobiąc teksty, w których występują. Wśród nich znajdujemy jednak omówienia nazw zawodów, które wskazują na cechy np. konieczne do ich wykonywania. I tak omówienie *siłaczka cyrkowa* [Ou Szkic, II 128] uwypukla siłę fizyczną, obligatoryjną w zajęciu akrobatki.

Peryfrastyczne określenia literatów wnoszą informacje o stosunku poetki wobec nich oraz przybliżają informacje o ich życiu, a także twórczości. Księżda Bakę określiła poetka omówieniem – *ulubiony mój poeta*. W *Szkiecowniku poetyckim* czytamy: *Ulubiony mój poeto, księżu Bako, jakżeś mało znany! Ograniczono cię do utrwalonego w pamięci narodu rubasznego żartu: „Śmierć babuła, jak Cybula, lży wyciska, gdy przyciska”* [Szkic 68, I 588]. W wierszach Pawlikowskiej znalazły odzwierciedlenie więzi przyjacielskie łączące

<sup>36</sup> Za: J. Rychter, *Funkcjonalno-semantyczna sprawność peryfraz...*, op. cit., s. 29–43.

<sup>37</sup> Za: M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie...*, op. cit., s. 200. Por. również V. Machnicka, *Peryfrazy śmierci w tekstach Bolesława Prusa*, „Conversatoria Linguistica”, t. II, red. K. Wojtczuk, Siedlce 2008, s. 63–76, V. Machnicka, *Konstrukcje peryfrastyczne związane ze śmiercią na tle innych określeń omownych w „Faraonie” Bolesława Prusa*, „Styl”. Rocznik międzynarodowy, red. M. Čarkić, Belgrad 2005, nr 4, s. 343–355.

<sup>38</sup> S. Zabierowski, *O losie...*, op. cit., s. 353.

<sup>39</sup> Za: M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie...*, op. cit., s. 197.

<sup>40</sup> M. Bańko, *Słownik...*, op. cit., s. 328.

<sup>41</sup> Ibidem, s. 331.

<sup>42</sup> Ibidem, s. 335.

<sup>43</sup> W łapkach przytoczona jest definicja peryfrazy określonej autorstwa S. Karolaka. Podaje za: M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie...*, op. cit., s. 13.

ją z Julianem Tuwimem czy Stefanem Żeromskim. W jednym z liryków Tuwim<sup>44</sup> nazwany został *wielkim indyjskim wodzem czerwono-czarnych* [Rm Pol, I 114], zaś Żeromski, który w artykule *O potrzebie Akademii Literatury Polskiej* wychwalał język poetki<sup>45</sup> otrzymał pozytywne omówienia – *Miłości Patron* [P Hel, I 297] oraz *Ten, który mówił prawdę o wielkich przeżyciach* [Ur Żerom, II 310]. Podobne w wymowie, choć nietożsame omówienie *serce nienasycone*<sup>46</sup> zastosował S. Adamczewski w tytule swojej monografii z 1930 roku. „Określeniem tym Adamczewski podkreślił zaangażowanie pisarza w sprawy narodowe i społeczne, jego współczucie dla ludzi pokrzywdzonych przez los i historię, a także przez egoizm współrodaków”<sup>47</sup>. Podkreślić należy, iż omówienie *Miłości Patron* – ma charakter również ornamentacyjny. Poza tym w lirykach przywołuje poetka postać Witkacego, którego portretuje, bazując na informacjach z jego życia, jako *zmęczonego poetę, o nazwisku, choć głośnym, lecz już przedawnionym* [Ril sam, II 22].

Dwie peryfrazy, o budowie zdania względnego, pełnią funkcję niepoetyckich zamienników:

*ten, który nie żyje* ‘zmarły’:

Milczysz, lecz mam wrażenie,

że *ten, który nie żyje*, lepiej mnie rozumie. [P Do k, I 303]

*Ten, który mnie kochał* ‘kochanek’:

Matko przyrodo, Jeśliś matka, nie macocha,

Spraw, niechaj z gór wróci. *Ten, który mnie kochał*. [Eti Inwok, II 276].

Charakteru ornamentacyjnego pozbawione jest również omówienie nazwy ‘człowiek’ *istota ludzka* (*Olbrzymia plazma, przezroczy twór zbiorowości, rządzi nami, przerabiając nas na swoje komórki. Jakież to poniżenie dumnej istoty ludzkiej!* [Ou Szkic, II 125]), jak również nazwy ‘zroślaczki’<sup>48</sup> – *bracia syjamscy* [Ur Roz, II 319]. Z dwóch synonimicznych struktur dziś powszechnie używana jest nazwa wielowyrazowa w zmodyfikowanej postaci *bliźnięta syjamskie*.

Poza tym życie określiła poetka konwencjonalnym omówieniem *czas nasz na ziemi*<sup>49</sup>, tak pisząc:

O, jak krótki jest *czas nasz na ziemi!*

Jak mało poranków żywych! [Ur O, jak, II 511]

<sup>44</sup> J. Kwiatkowski, *Wstęp*, [w:] M. Pawlikowska-Jasnorzeńska, *Wybór poezji*, Wrocław 1972, s. XVIII.

<sup>45</sup> A. Sandauer, *Pawlikowska na tle prądów kulturalnych epoki*, „Przegląd Humanistyczny” 1962, nr 6, s. 63.

<sup>46</sup> Podaję za: M. Bańko, *Słownik...*, op. cit., s. 224.

<sup>47</sup> Ibidem.

<sup>48</sup> *Zroślak* terat. ‘twór zdwojony, płód dwoisty, potwór bliźniaczy o dwu zupełnie rozwiniętych ciałach płodów, zrośniętych w jednym lub kilku miejscach’ SW VIII/612.

<sup>49</sup> U A. Mickiewicza znajdujemy 4 peryfrazy nazwy *życie* o dużo większym ładunku poetyckości: *korab żywota, otchłań bytu, ziemska podróż, żywotny ogień*. Za: M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie...*, op. cit., s. 200.

### 3. Odniesienia intertekstualne<sup>50</sup>

Omówione peryfrazy świadczą o umiejętnym czerpaniu M. Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej z tradycji literackiej różnych epok (mitologii, Biblii) oraz z bogactwa literatury narodowej. Wiele z nich to oryginalne twory autorki, świadczące o wysokim kunszcie artystycznym jej poezji.

#### 3.1. Odwołania do Biblii

Proweniencję biblijną ma tylko jedna peryfraz *boski faworyt*, pojawiająca się w opisie demonów, które (...) *nic nie ryzykują, lecz tylko radość mają wielką z pogromu boskiego faworyta*<sup>51</sup>, człowieka [Ou Szcicw (IX) 2, II 143]. Omówienie wskazuje na Boga jako stwórcę świata, istot na nim żyjących oraz podkreśla aprobatę Boga wobec swego najdoskonalszego stworzenia ziemskiego. Podobny wydzźwięk ma peryfraz *Pan stworzenia* ‘człowiek wg Biblii’, przytoczona przez M. Bańkę<sup>52</sup> w słowniku najbardziej znanych współcześnie wyrażen omownych.

#### 3.2. Odwołania do mitologii

Pilotów bombowców, pojawiających się w wierszach z okresu II wojny światowej, zobrazowała autorka m.in. za pomocą omówienia – *gryf*<sup>53</sup> *o ludzkiej twarzy*:

Dzisiaj *skrzydlaty człowiek, gryf o ludzkiej twarzy*,

Przelatując nad tobą gardzi twym urokiem: [Ril Branka, II 20]

Podstawą konstrukcji jest nazwa fantastycznej istoty uskrzydłonej, z głową orla i sylwetką lwa. Poetka zmodyfikowała znaczenie wyrazu, przypisując gryfowi twarz ludzką, ale pozostawiając mu umiejętność szybowania w przestworzach.

<sup>50</sup> Na temat intertekstualności istnieje bogata literatura przedmiotu, czego przykładem jest obszerne studium M. Głowińskiego (M. G ł o w i ń s k i, *O intertekstualności*, „Pamiętnik Literacki” 1986, z. 4, s. 75–100), opracowania S. Balbusa (S. B a l b u s, *Między stylami*, Kraków 1996), R. Nycza (R. N y c z, *Tekstowy świat*, Warszawa 1995), a także językoznawczy punkt widzenia T. Skubalanki (T. S k u b a l a n k a, *Podstawy analizy stylistycznej. Rozważania o metodzie*, Lublin 2001, s. 179–208). T. Skubalancka uznaje, iż z lingwistycznej perspektywy użyteczniejsze jest szersze ujęcie terminu. Pod pojęciem intertekstualności rozumiemy – zgodnie z sugestiami T. Skubalanki – „wszelkie zjawiska intertekstualne, tzn. związki międzytekstowe i międzystylowe” (Za: S. B a l b u s, op. cit., s. 19).

<sup>51</sup> A. Mickiewicz zastosował 7 następujących omówień nazwy *człowiek*: *boży syn, istota rozumna, odwieczny miłośnik zniszczenia, serce skazitelne, skazitelna dłoń, syn ziemi, ziemskie oko, oczy*, z których *odwieczny miłośnik zniszczenia* jest paralelny do konstrukcji autorki *Niebieskich migdałów*. M. B i a ł o s k ó r s k a, *Mickiewiczowskie...*, op. cit., s. 173.

<sup>52</sup> M. B a ń k o, *Słownik...*, op. cit., s. 174.

<sup>53</sup> *Gryf* ‘ptak bajeczny, lew z głową orla i skrzydłami’ SW I/925; ‘fantastyczny twór, uskrzydłony lew o głowie i szponach orla, w Grecji przejęty z religii i legend Wschodu, strażnik podziemnych pokładów złota na Północy. Gryf był w śrdw. popularnym symbolem połączenia natury boskiej i ludzkiej w Chrystusie, tj. unii hipostatycznej’ W. K o p a l i ń s k i, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Kraków 1993, s. 342.

### 3.3. Odwołania do tradycji literackiej różnych epok

Poetka była zafascynowana twórczością Safony<sup>54</sup>, której poświęciła kilka liryków. W jednym z nich przywołała postać jej ukochanego – Faona, obrazując go jako *żeglarza urody przedniej*:

Safo śniada, Safo długooka, [...]

Pokochała niejakiego Faona,

*Żeglarza urody przedniej*, [K V, I 471]

Metonimiczna peryfraza nazwy *usta* – *splowiałe korale* – będąca składnikiem portretu kobiety, nawiązuje do znanego w tradycji poetyckiej nazywania ust koralami:

brodaty pan stanie przy mnie, brodaty, miłości pełny, [...]

ten, który nigdy nie zmierzy potęgi ani słodczy

mych ust, *splowiałych koralu* – [Nm Gob, II 46].

Połączenie *koralowe usta* zdemetaforizowało się już w XIX wieku, co potwierdziły badania T. Skubalanki<sup>55</sup>. A. Mikołajczuk<sup>56</sup> dowiodła, iż J. Słowacki do 1842 roku stosował to połączenie, zaś potem miejsce nieprzezroczystego koralu zajął rubin. W tradycji poetyckiej *koral ust* oddawał ich intensywną czerwień, podkreślał zdrowie, młodość kobiet<sup>57</sup>. Rudolf Gross<sup>58</sup> zauważa, że czerwień to barwa miłości. Maria Pawlikowska-Jasnorzewska, zmniejszając natężenie barwy poprzez opatrzenie rzeczownika *korale* epitetem *splowiałe*, uczyniła wyblakłe koralowe usta atrybutem kobiety dojrzałej, przeżywającej nieszczęśliwą miłość.

Duszę, nawiązując do potocznych wyobrażeń, nazwała poetka *mgłą*<sup>59</sup> *ludzką*, która w *oddechu chciałaby umknąć człowiekowi* [Szkic 65, I 585]. Omówienie wizualizuje duszę jako byt nieprzejrzysty, ulotny o białawym zabarwieniu. Podkreślić należy, iż ten typ obrazowania wystąpił w tradycji poetyckiej. Już Juliusz Słowacki w *Królu-Duchu* pisał: *i dusza jako mgła wstawała*<sup>60</sup>.

W jednym z liryków wyraz *zemsta* został zastąpiony omówieniem „*kielich rozkoszy bogów*”, będącym parafrazą powiedzenia *zemsta jest rozkoszą bogów*, co wyróżniła poetka zastosowaniem cudzysłowu:

Zemsta [...] To kielich, który pianą w krąg ocieka...

„*Kielich rozkoszy bogów*” – powiadają.

Rozkoszy bogów, trucizny człowieka. [Ou Rubw, II 138]

<sup>54</sup> Więcej [w:] M. Głowiński, J. Sławiński, *Sapho słowieńska*, „Twórczość” 1956, nr 4, s. 116–132.

<sup>55</sup> T. Skubalanek, *Słownictwo poezji miłosnej Juliusza Słowackiego na tle tradycji*, Toruń 1966, s. 186.

<sup>56</sup> A. Mikołajczuk, *Konotacje nazw drogich kamieni w utworach Juliusza Słowackiego (na przykładzie rubinu)*, „Przegląd Humanistyczny” 1994, nr 1, s. 95.

<sup>57</sup> Potwierdziły to badania M. Białoskórskiej, *Dzieje poetyzmów koral i rubin w języku polskim*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, red. Z. Krążyńska i Z. Zagórski, Poznań 2001, t. VII, s. 27–40.

<sup>58</sup> R. Gross, *Dlaczego czerwień jest barwą miłości*, przekł. A. Porębska, Warszawa 1990, s. 57–58.

<sup>59</sup> *Mgła* ‘zjawisko atmosferyczne, częsta postać opadu wodnego, polegająca na częściowym skraplaniu ś. pary wodnej, zawartej w dolnych warstwach atmosfery i wydzielającej ś. w postaci drobnych kulek wodnych na pyłkach atmosferycznych’ SW II/538.

<sup>60</sup> J. Słowacki, *Dzieła*, red. J. Krzyżanowski, Wrocław 1952, t. V *Król-Duch*, s. 270, w. 3.

## Wnioski

### 1. Charakterystyka semantyczna<sup>61</sup>

Maria Pawlikowska-Jasnorzewska zastosowała 70 omówień dotyczących człowieka. Przewagę liczebną mają przykłady obrazujące go **jako istotę społeczną** (31 peryfraz), nad 25 omówieniami nazywającymi człowieka **jako istotę fizyczną**. Jedynie 14 struktur analitycznych dotyczy człowieka jako bytu psychicznego, duchowego.

Wśród konstrukcji obrazujących człowieka jako **istotę fizyczną** znajdujemy peryfrazy nazwy *człowiek*, *plód* (6 przykładów), omówienia nazywające części ciała, jego działania, wydzieliny, zmysły (13 przykładów) oraz choroby i stany (6 przykładów).

Człowieka jako **byt społeczny** określa 17 omówień nazw grup ludzkich oraz 14 peryfrastycznych określeń postaci, z czego 7 dotyczy autentycznych przedstawicieli z różnych dziedzin, przede wszystkim literatury, kultury, polityki, zaś kolejnych 7 – nazw postaci literackich.

Grupę omówień przedstawiających człowieka jako **istotę duchową** tworzą 4 omowne nazwy uczuć, emocji i ocen moralnych, 8 peryfraz nazywa stan po śmierci (duchy, widma, zjawy) i 2 dotyczą ludzi owładniętych uczuciem miłości.

Peryfraz z omawianego kręgu jest w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej stosunkowo niewiele w porównaniu do liczby omówień nazw z kręgu natury, których znajdujemy 222 (63 peryfrazy nazw astronomicznych i meteorologicznych<sup>62</sup>, 30 peryfraz nazwy *niebo*<sup>63</sup>, 38 omówień nazw z kręgu ziemskiej przyrody nieożywionej, 46 florystycznych, 43 faunistyczne<sup>64</sup>). Przewaga peryfraz nazywających naturę nad nominującymi człowieka i jego działalność może być potwierdzeniem tezy głoszonej przez historyków literatury o prymacie tematyki przyrodniczej w twórczości Pawlikowskiej<sup>65</sup>.

### 2. Charakterystyka funkcjonalna

Peryfrazy nazw dotyczących człowieka pełnią rozmaite funkcje. Przede wszystkim zdołają teksty poetyckie, przez co pozwalają uniknąć powtórzeń oraz wnoszą informacje o atrybutach i funkcjach człowieka. Z ich analizy wyłania się wizerunek człowieka jako istoty rozumnej, stworzonej przez Boga (**boski faworyt**), która posiada duszę, niekiedy złośliwej (**biała, złośliwa istota z „duszą”**) i władającej innymi ziemskimi bytami (**zdobywca świata, mrówka wojownicza**).

<sup>61</sup> Klasyfikacji semantycznej peryfraz w Indeksie dokonano, ze względu na specyfikę materiału, według własnej propozycji, która bazuje na schemacie A. Markowskiego (A. Markowski, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, Wrocław 1990) oraz R. Halliga i W. von Wartburga (W. Miódunka, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa 1989, s. 158–162). Ten ostatni wykorzystała również M. Białoskórska do klasyfikacji peryfraz Mickiewiczowskich (M. Białoskórska, *Mickiewiczowskie...*, op. cit., s. 62–89).

<sup>62</sup> J. Rychter, *Peryfrazy nazw astronomicznych i meteorologicznych...*, op. cit., s. 107–124.

<sup>63</sup> J. Rychter, *Peryfrazy nazwy „niebo” w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, op. cit., s. 221–234.

<sup>64</sup> J. Rychter, *Peryfrazy nazw z kręgu fauny w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej...*, op. cit., s. 121–136;

<sup>65</sup> Por. E. Hurnikowa, *Natura w salonie mody. O międzywojennej liryce Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, Warszawa 1995; J. Kwiatkowski, *Wstęp*, [w:] M. Pawlikowska-Jasnorzewska, *Wybór poezji*, Wrocław 1972; s. LIX–LXXV; J. Kwiatkowski, *Janusowe oblicze natury*, „Twórczość” 1958, nr 12, s. 73–96.

Konstrukcje analityczne oddają piękno kobiecego ciała nazywając oczy *krągłymi paciurami* / *kąpanymi w niebie* lub *marmurowymi migdałami*, a usta *oceanem różowym*. Struktury analityczne niosą nadwyżkę semantyczną, a więc oddają emocje targające człowiekiem, przede wszystkim nieszczęśliwie zakochanym, dla którego pocałunek jest *treścią wszystkich myśli i czynów* lub *upragnionym (mej) duszy chlebem*, zaś 'spojrzenie' przypomina *falę wzburzoną*. Dzięki peryfrastycznym określeniom poznajemy człowieka jako istotę pełniącą różnorodne funkcje społeczne (*umarli, którzy żyją duszą jedynie, ciała nie mając już* 'bezdumni') oraz wykonującą różnorodne zawody, zarówno wartościowane dodatnio (*patronki strychu* 'służące'), jak i ujemnie (*matolek boży* 'pisarz'). Omówienia nazw grup ludzkich w większości zawierają naddany ładunek ekspresji, którego brak jednowyrazowym synonimom. Peryfrazy zawierają element ironii, np. „*racjonalni miłośnicy zwierząt*”, *opiekunowie ich rozwoju* 'myśliwi'; ujemnego wartościowania *kacze i kurze imitacje paryżanek* 'kobiety Bulmichu'. Znajdujemy również konstrukcje o pozytywnym nacechowaniu *wspaniały bandyta* 'kowboj'.

### 3. Nowatorstwo

Większość figur to konstrukcje nowatorskie, które pełnią funkcję poetycką, podkreślając fizyczne i psychiczne cechy człowieka. Podstawą niektórych uczyniła poetka neologizmy słowotwórcze, np. *dziwogłos* w omówieniu nazwy *kaszel* – *odstręczający dziwogłos*. W zgromadzonym materiale znalazły się nieliczne konstrukcje znane tradycji literackiej, które jednak poddała poetka twórczej obróbce („*kielich rozkoszy bogów*” 'zemsta', *spłowiałe korale* 'usta'; *śnią, dotąd nie zbudzeni* 'umarli') oraz deskrypcje, pełniące funkcję zamienników stylistycznych, typu *istota ludzka* 'człowiek'; *ten, który nie żyje* 'zmarły', *Ten, który mnie kochał* 'kochanek'.

Różnorodne są źródła omawianych konstrukcji analitycznych. Znajdujemy peryfrazy motywowane tradycją chrześcijańską (*boski faworyt* 'człowiek'), aktualną sytuacją pozajęzykową (*skrzydlaty człowiek* 'pilot'), zainteresowaniami spirytualistycznymi poetki (*madonna nudo cmentarza* 'Biała dama'). Podstawą peryfrasz nazw konkretnych jednostek ludzkich są powszechnie znane informacje z ich życia ('Witkacy' *zmęczony poeta, o nazwisku, choć głośnym, lecz już przedawnionym*).

Na koniec warto zauważyć, że peryfrazy odzwierciedlają sposób, w jaki Maria Pawlikowska-Jasnorzewska postrzega człowieka i otaczający go świat. Dzięki nim wyraźnie widać, jaki jest stosunek poetki do kolegów literatów, do wykonywanych przez człowieka zawodów oraz wojny.

### Wykaz skrótów

Bp Ent! – *Balet powojów, Enthauptet!*

Bp Port – *Balet powojów, Portret*

Bp Usarz – *Balet powojów, Usarz skrzydlaty*

Cl Pszcz – *Cisza leśna, Pszczola*

Eti Inwok – *Etiudy wiosenne, Inwokacja flory*

K – *Krystalizacje*

Nm Gob – *Niebieskie migdały, Gobelina*  
 Nm Mod – *Niebieskie migdały, Modlitwa*  
 Nm Pam – *Niebieskie migdały, Pamiątki*  
 Ou Ballada – *Ostatnie utwory, Ballada*  
 Ou Co – *Ostatnie utwory, Co nam zostało*  
 Ou Rubw – *Ostatnie utwory, Rubajaty wojenne*  
 Ou Szkic – *Ostatnie utwory, Szkicownik poetycki*  
 Ou Szkicw – *Ostatnie utwory, Szkicownik wojenny*  
 P Dok – *Paryż, Do komendanta „Ondine”*  
 P Hel – *Paryż, Pokój na Helu*  
 P Juan – *Paryż, Don Juan i doña Anna*  
 Pbd Bd<sub>2</sub> – *Profil białej damy, Biała dama*  
 Pbd Sera – *Profil białej damy, Serapion i Thais*  
 Pbd St – *Profil białej damy, Strach*  
 Pbd Straszycło – *Profil białej damy, Straszycło*  
 Poc Port – *Poculunki, Portret*  
 Ril Branka – *Róża i lasy płonące, Branka*  
 Ril sam – *Róża i lasy płonące, List do samobójcy*  
 Rm Film – *Różowa magia, Film amerykański*  
 Rm Pol – *Różowa magia, Polowanie*  
 Sj Cięż – *Surowy jedwab, Ciężarna*  
 Sj Czemu – *Surowy jedwab, Czemu w niebo spoglądasz*  
 Sj Pot – *Surowy jedwab, Potwór*  
 Szkic – *Szkicownik poetycki*  
 Śz Ep – *Śpiąca załoga, Epitafium lotnicze*  
 Śz lokaj Jan – *Śpiąca załoga, Stary lokaj Jan*  
 Śz Teatr – *Śpiąca załoga, Teatr*  
 Ur Bulwary – *Utwory rozproszone, Bulwary św. Michała*  
 Ur O, jak – *Utwory rozproszone, O, jak krótki jest czas nasz*  
 Ur Roz – *Utwory rozproszone, Rozcięcie braci syjamskich*  
 Ur Sal – *Utwory rozproszone, Salamandry*  
 Ur Strych – *Utwory rozproszone, Strych na Kossakówce*  
 Ur Żerom – *Utwory rozproszone, Do Żeromskiego*  
 W Band – *Wachlarz, Bandyta i diabeł*

### Bibliografia

- Balbus S., 1996, *Miedzy stylami*, Kraków.  
 Bańko M., 2002, *Peryfrazy w naszym zyciu*, „Poradnik Językowy”, z. 9.  
 Bańko M., 2009, *Słownik peryfraz czyli wyrażeń omownych*, Warszawa.  
 Białoskórska M., 2001, *Dzieje poetyzmów koral i rubin w języku polskim*, w: *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. VII, pod red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań.  
 Białoskórska M., 2002, *Mickiewiczowskie peryfrazy*, Szczecin.  
 Białoskórska M., 2005, *Mickiewiczowskie peryfrazy z komponentem ognia i światła*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 4.  
 Cygan S., 2006, *Peryfrazy z kręgu flory w tekstach Stefana Żeromskiego*, w: *Literatura i życie literackie XIX i XX wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Zdzisławowi Jerzemu Adamczykowi w roku Jubileuszu*, pod red. B. Utkowskiej i K. Jaworskiego, Kielce.

- Czyżewska M., 2006, *O symbolice barw: peryfrazy z kolorami w języku niemieckim i polskim*, „Acta Philologica”, nr 32.
- Daszczyńska I., 1994, *O internacjonalizacji wyrażeń peryfrastycznych*, w: *Współczesne tendencje rozwoju języków słowiańskich*, t. 1, pod red. M. Blicharskiego i H. Fontańskiego, Katowice.
- Dziobałtowska-Chciuk U., 1968, *Elementy stylistyczno-językowe w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Sprawozdania z Czynności Posiedzeń Naukowych, r. XXII, t. 4.
- Encyklopedia Powszechna PWN*, 1978, t. I, Warszawa.
- Głowiński M., 1972, *Peryfrazy współczesne*, „Teksty”, nr 3.
- Głowiński M., 1986, *O intertekstualności*, „Pamiętnik Literacki”, z. 4.
- Głowiński M., Sławiński J., 1956, *Sapho słowieńska*, „Twórczość”, nr 4.
- Grabias S., 1981, *O ekspresywności języka*, Lublin.
- Gross R., 1990, *Dlaczego czerwień jest barwą miłości*, przekł. A. Porębska, Warszawa.
- Grzegorzczukowa R., 1978, *Struktura semantyczna wyrażeń ekspresywnych*, w: *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, Wrocław.
- Handke K., 1976, *Budowa morfologiczna i funkcje compositów polskich (z uwzględnieniem innych języków zachodniosłowiańskich)*, Wrocław.
- Hodalska M., 2010, *Mocarz Ducha zamieszkał w niebie. Peryfrazy ornamentacyjne i eufemizacyjne w prasie*, „Język Polski”, t. XC, z. 4–5.
- Hurnikowa E., 1995, *Natura w salonie mody. O międzywojennej liryce Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, Warszawa.
- Kopaliński W., 1967, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa.
- Kopaliński W., 1993, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Kraków.
- Kurkowska H., Skorupka S., 1959, *Stylistyka polska*, Warszawa.
- Kwiatkowski J., 1972, *Wstęp*, w: M. Pawlikowska-Jasnorzewska, *Wybór poezji*, Wrocław.
- Loewe I., 2000, *Konstrukcje analityczne w poezji Młodej Polski*, Katowice.
- Machnicka V., 2005, *Konstrukcje peryfrastyczne związane ze śmiercią na tle innych określeń omownych w „Faraonie” Bolesława Prusa*, „Styl. Rocznik międzynarodowy”, red. M. Čarkić, Belgrad, nr 4.
- Machnicka V., 2008, *Peryfrazy śmierci w tekstach Bolesława Prusa*, „Conversatoria Linguistica”, r. II, red. K. Wojtczuk, Siedlce.
- Machnicka V., 2011, *Peryfrazy Bolesława Prusa*, Siedlce.
- Markowski A., 1990, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, Wrocław.
- Mikołajczuk A., 1994, *Konotacje nazw drogich kamieni w utworach Juliusza Słowackiego (na przykładzie rubinu)*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 1.
- Miodunka W., 1989, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa.
- Nycz R., 1995, *Tekstowy świat*, Warszawa.
- Pawlikowska-Jasnorzewska M., 1993, *Poezje zebrane*, t. I–II, pod red. A. Madydy, Toruń.
- Rychter J., 2002, *Funkcjonalno-semantyczna sprawność peryfraz w „Beniowskim” Juliusza Słowackiego*, w: *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. VIII, pod red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego, Poznań.
- Rychter J., 2006, *Funkcje peryfraz nazw księżyca i słońca w utworach poetyckich Juliusza Słowackiego*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 5, Szczecin.
- Rychter J., 2007, *Funkcje peryfraz nazwy „niebo” w utworach poetyckich Juliusza Słowackiego*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 6, Szczecin.
- Rychter J., 2009, *Peryfrazy nazw astronomicznych i meteorologicznych w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 8, Szczecin.

- Rychter J., 2010, *Peryfrazy nazw z kręgu fauny w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, w: *Między dawnymi a nowymi słowy*, pod red. E. Skorupskiej-Raczyńskiej i J. Rutkowskiej, Gorzów.
- Rychter J., 2010, *Peryfrazy nazwy „niebo” w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 9, Szczecin.
- Rychter J., 2011, *Konotacje nazw kamieni szlachetnych w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, w: *Ścieżkami pięknej polszczyzny. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Miroslawie Białoskórskiej z okazji 65-lecia urodzin i 45-lecia pracy zawodowej*, pod red. L. Mariak i A. Seniów, Szczecin.
- Rychter J., 2011, *Peryfrazy nazw florystycznych w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 10, Szczecin.
- Rychter J., *Peryfrazy nazw religijnych w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej* (w druku)
- Sandauer A., 1962, *Pawlikowska na tle prądów kulturalnych epoki*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 6.
- Skubalanka T., 1966, *Słownictwo poezji miłosnej Juliusza Słowackiego na tle tradycji*, Toruń.
- Skubalanka T., 2001, *Podstawy analizy stylistycznej. Rozważania o metodzie*, Lublin.
- Słowacki J., 1952, *Dzieła*, pod red. J. Krzyżanowskiego, t. V *Król-Duch*, Wrocław.
- Słownik terminów literackich*, 1998, pod red. J. Sławińskiego, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Straś E., 2001, *Peryfrazy w środkach masowego przekazu (na materiale prasy polskiej i rosyjskiej)*, w: *Konfrontacja języków słowiańskich na poziomie leksyki, słowotwórstwa i składni*, pod red. P. Czerwińskiego, Katowice.
- Tokarski R., 1988, *Metafora – zagadka: możliwości interpretacji*, w: *Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej*, t. XXI, pod red. T. Dobrzyńskiej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Tokarski R., 1995, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin.
- Zabierowski S., 1970, *O losie jednej z peryfraz Jana Kochanowskiego*, „Ruch Literacki”, z. 6.
- Ziomek J., 2000, *Retoryka opisowa*, Wrocław.

## Indeks

|                                                                   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |    |
|-------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| 1. Człowiek jako istota fizyczna                                  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              | 25 |
| Peryfrazy nazw człowieka, plód                                    | ‘człowiek’ <i>biała, złośliwa istota z „duszą”</i> [Ou Szkic, II 127]<br>‘człowiek’ <i>boski faworyt</i> [Ou Szkicw (IX) 2, II 143]<br>‘człowiek’ <i>istota ludzka</i> [Ou Szkic, II 125]<br>‘człowiek’ <i>mrówka wojownicza</i> [Ou Rubw, II 137]<br>‘człowiek’ <i>zdobywca świata</i> [Szkic 3, I 515]<br>‘plód’ <i>miłosne brzemię</i> [Sj Cięż, I 380]                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   | 6  |
| Peryfrazy nazw części ciała, jego działań, wydzielin oraz zmysłów | ‘głowa’ <i>kula kościana w smugi siwopłowe</i> [Śz Iokaj Jan, I 391]<br>‘łzy’ <i>uczuć planety</i> [Bp Port, I 434]<br>‘oczy’ <i>krągłe paciory / kąpane w niebie w dawne wieczory</i> [Nm Pam, I 63]<br>‘oczy’ <i>marmurowe migdały</i> [Sj Czemu, I 346]<br>‘pocałunek’ <i>Krwi i bezsennych łąk gwiazdnych syn</i> [Nm Mod, I 74]<br>‘pocałunek’ <i>treść wszystkich myśli i czynów</i> [Nm Mod, I 74]<br>‘pocałunek’ <i>upragniony mej duszy chlebie</i> [Nm Mod, I 74]<br>‘ramiona’ <i>pas ratunkowy</i> [Poc Port, I 129]<br>‘ręce’ <i>białe słońca, promienistopalce</i> [Bp Port, I 434]<br>‘ręsy’ <i>gwiazdy złociste</i> [Bp Port, I 434]<br>‘spojrzenie’ <i>fala wzburzona</i> [Poc Port, I 129]<br>‘usta’ <i>ocean różowy</i> [Poc Port, I 129]<br>‘usta’ <i>spłowiałe korale</i> [Nm Gob, I 46] | 13 |

|                                               |              |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |    |
|-----------------------------------------------|--------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Peryfrazy nazw chorób i stanów ciała          | cho-<br>roby | ‘chrapanie’ <i>odstręczający dziwogłos</i> [Szkic 23 I, 538]<br>‘kaszel’ <i>pluc skarga namiętna</i> [Sj Pot, I 354]<br>‘zroślaczki’ <i>bracia syjamscy</i> [Ur Roz, II 319]                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              | 6  |
|                                               | stany        | ‘umarli’ <i>śnią, dotąd nie zbudzeni</i> [Pbd Sera, I 319]<br>‘zmarły’ <i>ten, który nie żyje</i> [P Dok, I 303]<br>‘życie’ <i>czas nasz na ziemi</i> [Ur O, jak, II 511]                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |    |
| 2. Człowiek jako istota psychiczna, duchowa   |              |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           | 14 |
| Peryfrazy nazw emocji, uczuć i ocen moralnych |              | ‘honor’ <i>jasny diament w rękach głodomorów</i> [Ou Co, II 152]<br>‘miłość’ <i>złoty żar, którym płonie człowiek</i> [Ur Sal, II 283]<br>‘zemsta’ <i>kielich rozkoszy bogów</i> [Ou Rubw, II 138]<br>‘żał’ <i>gorzki miód</i> [Cl Pszcz, I 265]                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          | 4  |
| Peryfrazy nazw ludzi zakochanych              |              | ‘kochanek’ <i>Ten, który mnie kochał</i> [Eti Inwok, II 276]<br>‘ukochana’ <i>przedmiot (swojej) miłości</i> [Szkic 32, I 548]                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            | 2  |
| Peryfrazy nazwy dusza i nazw duchów           |              | ‘dusza’ <i>mgła ludzka</i> [Szkic 65, I 585]<br>‘Biała dama’ <i>księżycowa gracia</i> [Pbd Bd <sub>2</sub> , I 307]<br>‘Biała dama’ <i>kwiat ciała zasianego w ziemię</i> [Pbd Bd <sub>2</sub> , I 307]<br>‘Biała dama’ <i>syrena powietrza</i> [Pbd Bd <sub>2</sub> , I 308]<br>‘Biała dama’ <i>madonna nudnego cmentarza</i> [Pbd Bd <sub>2</sub> , I 308]<br>‘Biała dama’ <i>niespodzianka naszej wieczności</i> [Pbd Bd <sub>2</sub> , I 308]<br>‘widmo, zjawa’ <i>zmora bez nosa</i> [Pbd St, I 311]<br>‘widmo, zjawa’ <i>straszydło rozkoszy</i> [Pbd Straszdyło, I 315]                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            | 8  |
| 3. Człowiek jako istota społeczna             |              |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           | 31 |
| Peryfrazy nazw grup ludzkich                  |              | ‘akrobatka’ <i>siłaczka cyrkowa</i> [Ou Szkic, II 128]<br>‘bezdomni’ <i>umarli, którzy żyją duszą jedynie, ciała nie mając już</i> [Ur Bulwary, II 384]<br>‘kowboj’ <i>wspaniały bandyta</i> [Rm Film, I 98]<br>‘Francuzi’ <i>drogi naród o miękkim sercu</i> [Ou Szkic, II 181]<br>‘kat’ <i>rzeźnik, mięśniami sękaty</i> [Bp Ent!, I 459]<br>‘kobiety Bulmichu’ <i>„soldy”, tani, zły towar dla ubogich studentów</i> [Ur Bulwary, II 385]<br>‘kobiety Bulmichu’ <i>kacze i kurze imitacje paryżanek</i> [Ur Bulwary, II 385]<br>‘lotnik’ <i>gryf o ludzkiej twarzy</i> [Ril Branka, II 20]<br>‘lotnik’ <i>skrzydlaty człowiek</i> [Ril Branka, II 20]<br>‘myśliwi’ <i>opiekunowie rozwoju</i> (zwierząt) [Szkic 34, I 551]<br>‘myśliwi’ <i>„racjonalni miłośnicy zwierząt”</i> [Szkic 34, I 551]<br>‘pisarz’ <i>matolek boży</i> [Śz Teatr, I 388]<br>‘rodziny’ <i>małe niezaborcze państwka</i> [Ou Szkic, II 180]<br>‘rodziny’ <i>małe ojczyzny w ojczyznach</i> [Ou Szkic, II 180]<br>‘służące’ <i>patronki strychu</i> [Ur Strych, II 451]<br>‘usarz’ <i>lotnik konny</i> [Bp Usarz, I 458]<br>‘usarz’ <i>towarzysz pancerny</i> [Bp Usarz, I 458] | 17 |

|                                   |             |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |    |
|-----------------------------------|-------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Peryfrastyczne określenia postaci | realnych    | ‘Hitler’ <i>drobny, pospolity, mierny człowiek</i> [Ou Szkicw, II 115]<br>‘ksiądz Bako’ <i>Ulubiony mój poeta</i> [Szkic 68 I, 588]<br>‘Tuwim’ <i>wielki indyjski wódz czerwono-czarny</i> [Rm Pol, I 114]<br>‘Witkacy’ <i>zmęczony poeta, o nazwisku, choć głośnym, lecz już przedawnionym</i> [Ril sam, II 22]<br>‘Żeromski’ <i>Miłości Patron</i> [P Hel, I 297]<br>‘Żeromski’ <i>Ty, którzy mówił prawdę o wielkich przeżyciach</i> [Ur Żerom, II 310]<br>‘Żwirko i Wigura’ <i>Arystokraci śmierci</i> [Sz Ep, I 392] | 7  |
|                                   | literackich | ‘Don Juan’ <i>kobiet znawca wspaniały</i> [P Juan, I 286]<br>‘doña Anna’ <i>szczęście w koronkowych szalach</i> [P Juan, I 286]<br>‘doña Anna’ <i>turkawka złota</i> [P Juan, I 286]<br>‘Dudek’ <i>bandyta z Przegorzał</i> [W Band, I 234]<br>‘Faon’ <i>żeglarz urody przedniej</i> [K V, I 471]<br>‘Nemrod’ <i>Ten co mą duszę skuł niegdyś w cierpienie</i> [Ou Ballada, II 245]<br>‘Serapion’ <i>żelazny, wierny szkielet w połączonych strzępach</i> [Pbd Sera, I 319]                                               | 7  |
| RAZEM                             |             |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           | 70 |

JOANNA RYCHTER

### Periphrases of names relating to a human being in the poetry of Maria Pawlikowska-Jasnorzewska

#### Summary

The article presents functional and semantic characteristics of 70 periphrases of names relating to a human being excerpted from the poetry of Maria Pawlikowska-Jasnorzewska. The study herein aims to determine the literary and cultural motives of described periphrases and the scope of their originality.

The analysis of the research material shows that the periphrases of names relating to a human being perform many different functions. They mainly embellish her poems, so as to avoid repetitions and introduce information about attributes and functions of a man. Moreover, they provide semantic excess which one word synonyms lack. There are different reasons for using the described constructions. We can find periphrases deriving from Christian tradition (*divine favourite* ‘man’), current extra-linguistic situation (*winged man* ‘pilot’), or interest of the poetess in spirituality (*madonna of a boring cemetery* ‘Biała dama’ / ‘The White Lady’).

**Keywords:** stylistics, idiolect, circumlocution